

Південна межа поширення рисі (*Lynx lynx*) у Подніпров'ї: фактори сприяння і обмеження

Ігор Загороднюк^{1,2}, Олексій Ніколайчук²

¹ Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
Email: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

² Українське теріологічне товариство НАН України (Київ, Україна)

ZAGORODNIUK, I., O. NIKOLAICHUK. The southern distribution limit of the lynx (*Lynx lynx*) in the Middle Dnipro region: factors of advance and restriction. — An analysis of the southern distribution limit of the lynx in the Middle Dnipro region, in the area from Zhytomyr to Nizhyn, is presented. All points of detection of the species, which define the southern border of its distribution, are new having formed in recent years. The analysis includes only data on findings of the species in the last 25 years, and all such marginal findings are essentially new, dating no earlier than 2010–2020. This is a result of the growing population in the Polissia and shows how the species is spreading in the region. Factors limiting and supporting population growth and species expansion into new areas were considered. The three key supporting factors are the development of the food base, a decrease in anthropogenic pressure, and the presence of natural eco-corridors with powerful natural cores covering an area of 1–2 thousand hectares.

Вступ

Рись євразійська (*Lynx lynx* Linnaeus, 1758) — один зі знакових видів, який є не тільки прикрасою поліської природи, але й емблемою обох періодичних видань Українського теріологічного товариства НАН України, зокрема й поточного видання, в якому розміщено цей матеріал. Це не просто індикатор біогеографічної зони, це індикатор незайманості природи і шанобливого ставлення до всіх користувачів природними ресурсами. Після періоду значної та тривалої депресії цей вид хижих відновлює свій ареал у Центральному і Східному Поліссі [Жила 1999, 2012, 2021; Gashchak *et al.* 2022].

На сьогодні сформувалася широка смуга поширення виду на Поліссі, що характеризується кількома особливостями [Загороднюк & Різун 2022]:

- 1) концентрацією більшості знахідок у найбільш північних прикордонних (по суті важкодоступних для людей) районах,
- 2) суттєвим розмиванням у просторі густоти знахідок у найбільш південних місцезнаходженнях,
- 3) наростанням до краю ареалу частки реєстрацій загиблих тварин.

Мета цієї роботи — окреслити сучасну південну межу поширення виду у Подніпров'ї та проаналізувати фактори її формування.

Огляд маргінальних знахідок

В основу цього доробку покладено статтю «Рись євразійська в Українському Поліссі: біогеографічний аналіз» [Загороднюк & Різун 2022], в якій подано кадастри знахідок, відомих на 2020 р. (рис. 1). Такі дані доповнено і уточнено, при цитуванні згаданої праці використано акронім «[ZR22]». На основі всіх доступних даних сформовано вибірку місцезнаходжень, що є найбільш відділеними від основного ареалу, тобто найбільш південними.

Житомирська обл. (пд. сх., # 1–7): ● Коростишівський р-н, окол. с. Осиковий Копець і Грабівка, 02.2011, здобуто 1 екз., як трофей, повід. працівників мисливського товариства [Весельський 2018; особ. повід.]; ● Коростишівський ліс, пд. сх., постійно з 2010–2012, самці-одинаки і пари (дані П. Печенока); ● Коростишів, лісовий масив на сх., «з близько 2000 і далі спочатку самці, згодом пари і кубляться» (П. Печенюк, особ. повід.); ● Коростишівський лісовий масив (центр) [те саме] (ibid.); ● Радомишль, сх. окол., лісовий масив [те саме] (ibid.); ● Радомишльський лісовий масив (центр і схід), в бік Товсте і Таборище [те саме] (ibid.); ● Радомишльський лісовий масив, ближче до Брусилова, недавній вселенець з боку Радомишля (ibid.).

Київська обл. (правобережжя, # 8–10): ● Бучанський р-н, на пн. від ст. Спартак (точка на мапі на Поташні), з кінця 2019 до 2021 р., дані від єгерів (С. Жила, особ. повід.) [ZR22]. ● Макарівецький р-н, окол. дачного селища «Дальні сади», 50.555569, 29.926197, 27.09.2025, пряме спостереження на околиці селища (дані О. Ніколайчука). ● Вишгородський (кол. Димерський) р-н, с. Абрамівка, 12.02.2011, 1 екз. в кол. ННПМ, leg. Л. Шевченко [Шевченко 2007] [ZR22].

Київська обл. (лівобережжя, # 11–13): ● Вишгородський р-н, міжріччя Дніпра і Десни, між сс. Хотянівка і Лебедівка, сосняк, 2 юв. (?), на дереві, осінь бл. 2010–2011 р. (О. Гордовський, особ. повід.) [ZR22]; ● Вишгородський р-н, Вище-Дубечанське ЛГ (точка на мапі на Вища Дубечня), 2005–2008 рр., регулярно зустрічі 1 особини [Sagaidak 2009]¹; ● Вишгородський р-н, окол. с. Нижня Дубечня, ліс-госп, здобуто бракон'єрами в сезон полювання, бл. 2012 р., повід. та фото зі впольованим звіром від мисливців [ZR22].

Чернігівська обл. (# 14–17): ● Корюківський р-н (кол. Бобровицький р-н), окол. с. Браниця, Ніжинський держлісгосп, Коляжинське лісництво (на сх. від с. Браниця), орієнтовно 50.82984, 31.31041, 04.2015, рештки рисі у кв. 3 (дані О. Вобленка) [ZR22]; ● там само, Коляжинське лісництво, бл. 2010–2011 рр., здобуто самку з малям (А. Сагайдак, дані від мисливців) [ця робота], ● там само, лісництво, бл. 2015–2016 рр., пес на вигулі вилякав рись, пряме спостереження (А. Сагайдак, особ. повід. за даними від близьких) [ця робота]; ● Ніжинський р-н (кол. Бобровицький), окол. с. Кобижча, Кобижчанське лісництво, 2014–2015 рр., поодинокі зустрічі звіра (дані О. Вобленка²) [ZR22].

¹ Важливо уточнити, що первинною була публікація 2000 р. в одному зі студентських збірників, від якої зберігся лише вихідний файл з назвою «Особливості екології рисі (*Lynx lynx* L.) У Чернігівському Поліссі»; ці дані згодом відтворено у збірнику 2009 р., зацитовано тут.

² Відомості, позначені як «дані О. Вобленка», походять від його учнів; з листа 16.08.2016: «Інформація по Ніжинському держлісгоспу — від мисливствознавця цього ДЛГ О. Я. Огієнка».

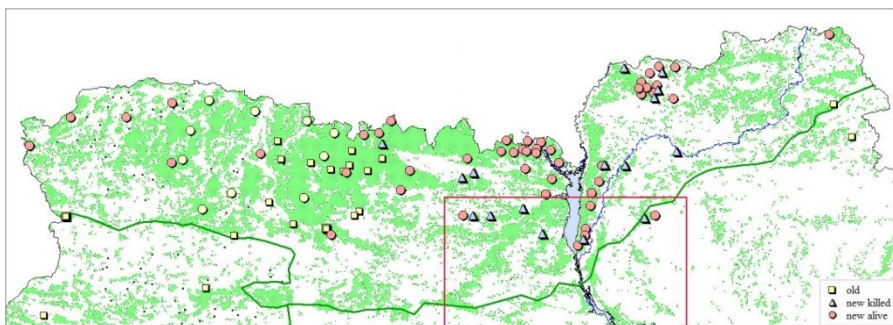

Рис. 1. Загальна схема поширення рисі на території Українського Полісся за оглядом 2022 р. [Загороднюк & Різун 2022]. Різними значками показано три категорії реєстрацій: старі (□), нові з загиблими тваринами (Δ), нові на основі прижиттєвих реєстрацій (○). Прямокутник — фрагмент, детально проаналізований у цій праці (рис. 2).

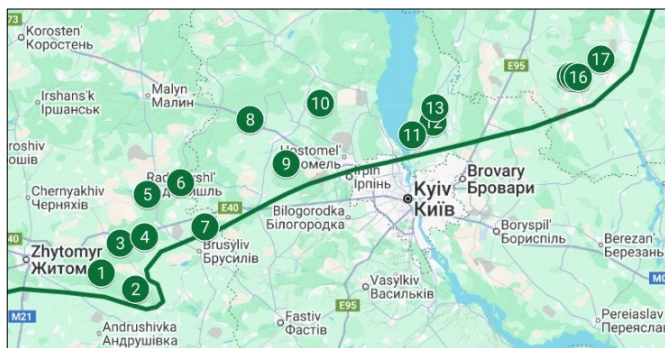

Рис. 2. Найбільш південні знахідки рисі у Подніпров'ї (Київська і суміжні райони Житомирської й Чернігівської обл.). Нумери місцезнаходжень відповідають наведеним у тексті. Очевидно, що «вікно» між пп. 13 та 16 має бути заповненим (Залісся), і відсутність там позначки є лише справою часу.

Окремо про найновішу й найпівденнішу точку на Київщині (№ 9). Рись там однозначно ідентифікована бл. 25 серпня 2025 р. у 20 м від межі дачного селища, недалеко від автозупинки: звір живився на смітнику (туди не тільки дачники, але й селяни ввозять відходи) і його в деталях спостерігав колега (О. Ніцецький), надвечір, бл. 17:45, коли він йшов з автобуса до селища.

Колега ясно описав всі 5 польових ознак: розмір з невеликого пса, висока й коротка статура, чіткі китиці на вухах, кучий хвіст, рудий тон хутра, виразна плямистість. Після цього він зацікавився, чи не рисі належать звуки, які він не раз чув, і по записах на відповідних сайтах (напр., <https://xeno-canto.org>) впевнився в тому. Те саме підтвердили й сусіди. Звір з'явився бл. 2020 р. (коли був ковід), і напевно живе в самому селищі, в його занедбаній частині, на одному з горіщ. Селище відділено від великого лісового масиву кілометровою смугою ріллі, але до нього на ділянці, де ходять автобус і знаходяться смітники, йде лісосмуга. Напевно, селище звір сприймає як окремий «лісовий» масив. Ще однією важливою деталлю є те, що в селищі всі ці роки зникають коти, 20–30 за рік, чого раніше не було, і всі впевнені, що їх полює рись. Часто зникає і птиця.

Отже, маємо 17 фактичних місцезнаходжень, які окреслюють найбільш південні межі поширення рисі у Подніпров'ї, на ділянці від Житомира до Ніжина (рис. 2). Відстані між ними значні — в середньому близько 20–30 км, що визначається островним характером більш південних лісових масивів. Через це ніякого прямого зв'язку між ними немає, і всі вони є похідними від основного більш північного ареалу. Фактично всі такі місцезнаходження — ізоляти, до яких окремі особини проникли завдяки міграційній активності, та, ймовірно, далеко не в усіх випадках там сформовані популяційні групи.

Загальна характеристика межі ареалу

Існує декілька факторів, що можуть обмежувати ареал виду з півдня; попередній аналіз їх представлено раніше [Загороднюк & Різун 2022]. До аналізу включено тільки дані про знахідки виду в останні 10–15 років, проте важливо підкреслити, що всі і є новими, найпівденнішими, що свідчить про розселення виду і просування межі на південь.

Іншими словами, має місце динаміка меж ареалу, при тому ця динаміка йде у зворотному напрямку відносно багатьох інших біогеографічних процесів, які визначаються глобальними кліматичними змінами в бік потепління і, відповідно, зміщення меж поширення видів і меж природних зон на північ. У випадку з риссю маємо зворотну тенденцію, що важливо проаналізувати.

Насамперед, такий процес має свідчити про розширення ареалу, яке має тлумачитися не як експансії на нові території, а як відновлення колись втрачених його частин. У цілому можна говорити, що встановлена тут межа ареалу відповідає традиційним уявленням про межі Полісся й Лісостепу (напр., [Шарлемань 1937; Щербак 1988]). У якості фізичного бар'єру відновлення ареалу рисі припускалася мережа найбільших автошляхів з відповідною природною інфраструктурою і численними селищами [Загороднюк & Різун 2022]. Наразі очевидно, що цей неприродний бар'єр подолано, і, отже, межа не є усталеною, і рись продовжує розселення на південь.

Аналіз межі й факторів її формування

Важливо розглядати декілька факторів сприяння і протидії розселенню. У ревізії 2022 р. таких визнавалося три, при тому всі вони могли бути факторами протидії [Загороднюк & Різун 2022]:

- (1) малий потенціал розселення через малий приріст і низьку дисперсію;
- (2) значну господарську освоєність і фрагментованість природних комплексів на півдні Полісся (вкл. з обмеженням автошляхом М07);
- (3) низьку кормність угідь і великий прес на «мисливську» фауну.

Проте процес наростання чисельності і збільшення меж поширення триває, що дозволяє говорити не лише про відновлення ареалу на фоні цих потужних факторів стримування, але й про фактори сприяння. Такими є:

(1) поява потужної кормової бази внаслідок розвитку мережі мисливських господарств і навіть заповідних територій. Тут, при наявності міцних популяцій сарни і свині, рись з'являється навіть раніше вовка, спочатку самці-мігранти, потім самки і, нарешті, виводки. Такий процес відмічений по всьому регіону дослідження. Рись дуже швидко з'являється у кормних місцях, попри «визнану» територіальну консервативність;

2) наявність великих, площею понад 1–2 тис. га, ділянок з високими бонітетами (1–3), які є продовженням мережі зони суцільних деревостанів Полісся і отримують заощадливі форми лісогосподарювання через отримання статусу природно-заповідних територій (навіть низькорангових заказників) або мисливських угідь, інколи й елітних, на яких роботи з вирощування лісу під рубку перестають бути основною задачею. У 2000-х роках цей процес набув виразних масштабів, що сприяло формуванню як багатой кормової бази, так і важливих оселищ для хижих;

3) конфігурація природних екокоридорів уздовж мережі малих річок, що стікають на північ, у басейн річки Прип'ять, звідки природним шляхом може йти та йде розселення хижака за градієнтами його популяційної щільності й доступної кормової бази, а також придатних, великих за площею оселищ. Такий варіант екомережі виявився одним із найкращих факторів спрямованої дисперсії природу популяції (насамперед, молодняка і холостих самців) на південь і формування градієнтів і хвиль експансії виду в напрямку з північних до південних районів Полісся.

Одночасно загальним потужним фактором стабілізації популяцій і сприяння їхньому росту стали події останніх 10–14 років, що спровокували нові режими природокористування в умовах війни. Стався значний спад активності як підприємств лісового й сільського господарства, так і місцевого населення у природних місцезнаходженнях; припинено всі форми полювання (вкл. й браконьєрське); відбулося затухання багатьох проєктів з освоєння природних ділянок (розорювання, забудови, перетворення на лісові плантації). Як наслідок, частка мало порушених або й таких, що перейшли у процес відновлення, ділянок почала зростати, а загальний антропогенний прес на природні комплекси зменшився. Все це сприятливо позначилося на стані фауністичних угруповань, зокрема й на популяціях рисі.

Щодо динаміки меж ареалу

Очевидним є факт, якому багато хто ще недавно влаштовував спротив — межі природних зон і типових для них видів рослин і тварин перебувають в постійній динаміці. І нині очевидний фактор глобальних кліматичних змін (власне, поточної фази потепління), що веде до дедалі більшого зміщення на північ багатьох природних меж, не є єдиним.

Йому протидіє інший фактор — природне відновлення ареалів тих типів угруповань і тих індикаторних видів, які були затиснуті в екологічні гетто

людиною, її господарською діяльністю, тобто сумнозвісним і таким формально лагідним «антропогенним фактором». На наших очах відбувся ренесанс поліської фауни в Чорнобильській зоні, де, попри жакливі наслідки технокастрофи, природа відродилася. Ми побачили зростання популяцій багатьох лісових видів, включно з відновленням зниклих у дочорнобильську епоху поліських популяцій ведмеда, рисі, оленя [Жила 2021, 2022; Gashchak *et al.* 2022] та загалом наростання рясноти макротеріофауни, що фіксують і прямі дані, і фотопастки [Гащак 2008; Вишневський 2021].

Таке популяційне зростання чисельності багатьох видів, що по суті стало процесом відновлення багатьох видів, надто представників макротеріофауни, обернулося і помітним розширенням ареалів багатьох з них. Вже стали історією перші появи ведмеда, рисі та оленя у Чорнобильській зоні, де їх донедавна не було взагалі [Гащак *et al.* 2006], а тепер сформувалися не просто регулярні фіксації, але й по суті стабільні популяції [Gashchak 2024]. Дотепер свіжими виглядають перші реєстрації рисі у 2003–2005 р. у Міжріччі Дніпра і Десни [Сагайдак 2009], на Малинщині та в Бородянському районі Київщини [Загороднюк & Різун 2022]. Такий ефект відродження природи попри біду автор називає «чорнобильським».

По суті такі самі процеси розпочалися і в умовах нової фази російської війни проти України, тобто з 2022 р. Заборона полювання і суттєві обмеження у відвідуванні громадянами природних ділянок, припинення багатьох форм природокористування (і навіть обліку мисливської фауни за формою «2-тп (мисливство)») позначилися на стані фауністичних комплексів. Не всі зміни є позитивними (напр., надмірна чисельність лисиць), проте всі колеги і природокористувачі, з якими доводилося спілкуватися, відмічають явне зростання чисельності багатьох видів «мисливських» звірів.

Не можна не оцінити значення цього для двох ключових факторів існування рідкісних видів хижих, зокрема й рисі:

- а) зменшення фактору турбування;
- б) значне покращення кормової бази.

Як результат маємо очевидне зростання чисельності високо раритетного виду хижих і розширення його ареалу. При тому це розширення перейшло за раніше описані межі, які здавалися вже нездоланими, серед них і великі автобани [Загороднюк & Різун 2022]: рись перейшла їх і почала формувати нові сегменти ареалу далеко на південь від Чорнобиля. Загалом вид за близько 25 років (якщо рахувати від 2000 р.) «пройшов» 120–150 км, тобто темп розселення склав порядку 45–60 км за 10 років. І це не є розселенням у сучасному розумінні різноманітних експансій видів-вселенців, а по суті є процесом відновлення частин ареалу, колись втрачених.

Поточний контур ареалу майже досяг свого можливого максимуму, оскільки далі на південь великі лісові масиви фактично відсутні. У першому на-

ближній можна говорити, що південний контур ареалу рисі, принаймні у Подніпров'ї, тепер відповідає південним межах Полісся як природної зони.

Важливим новим фактором поширення може стати часткова синантропізація рисі. Таке явище не раз відмічено для більш урбанізованої і більш терпимої до присутності великих хижих, і в різних джерелах мова йде про часте заселення великими хижами, зокрема й рисями, приміських зон [Bunnefeld *et al.* 2006; Bateman & Fleming 2012; Dybas 2017]. Подібний факт тепер зареєстровано на Київщині (див. вище про точку 9). До цього можна додати описи поселень рисі у покинутих в умовах війни селищах на півночі Чернігівщини, де рись поселяється на горищах, зокрема на території ТОВ «Олександрівське мисливське господарство» ([URL](#)). Очевидно, що за таких процесів рись може невдовзі з'явитися і в Пущі-Водиці, і в Заліссі, і Броварському лісництві, а від нього на південь до Проціві і, можливо, й до району Букрина.

Отже, в поточний час відбувається активне розселення рисі в Подніпров'ї з виразним наростанням загальної чисельності, зміщенням на південь межі поширення виду і ознаками часткової синантропізації, чому сприяє заборона полювання, небезпечність браконьєрства і суттєве зменшення користувацького навантаження на природні комплекси.

Подяки

Щира подяка колегам, які сприяли накопиченню відомостей про знахідки рисі в регіоні досліджень та обговоренні отриманих результатів і сформульованих гіпотез, зокрема М. Весельському, О. Вобленку, С. Жилі, М. Колеснікову, А. Сагайдаку. Особлива подяка П. Печенюку та О. Ніццькому за детальні описи нових найбільш південних знахідок виду в регіоні дослідження. Дякуємо В. Яковлеву за вичитку і коректуру тексту статті.

Література

- Весельський, М. Ф. 2018. Реєстрація ссавців Червоної книги України на території Житомирської області. В кн.: Акімов, І. А. (ред.). *Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ. Том 1*. Інст. зоол. НАН України, Київ, 94–96. ISBN 978-966-02-8577-4
- Вишневський, Д. 2021. Досвід малоресурсного дослідження фауни за допомогою фотопасток. *Theriologia Ukrainica*, **21**: 114–124. <https://doi.org/10.15407/TU2110>
- Гащак, С. П., Д. О. Вишневський, О. О. Заліський. 2006. *Фауна хребетних тварин Чорнобильської зони відчуження (Україна)*. За ред. С. П. Гащак. Славутич, 1–100. [URL](#)
- Гащак, С. 2008. Про досвід автоматичного фотографування диких тварин у Чорнобильській зоні. *Праці Теріологічної Школи*, **9**: 28–36. [URL](#)
- Жила, С. М. 1999. Рись (*Felis lynx*) в Українському Поліссі. В кн.: *Поліському заповіднику — 30 років: Збірник наукових праць*. Житомир, 93–100.
- Жила, С. 2012. Поліська популяція рисі (*Lynx lynx*) в Україні та план дій щодо її збереження. *Праці Теріологічної Школи*, **11**: 98–112 <https://doi.org/10.15407/ptt2012.11.098>
- Жила, С. 2021. Рись (*Lynx lynx*) в Українському Поліссі: стан популяції та питання охорони. *Theriologia Ukrainica*, **21**: 91–108. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/TU2108>
- Жила, С. 2022. Олень шляхетний (*Cervus elaphus*) Чорнобильського радіаційно-екологічного заповідника: моніторинг, екологія, поведінка. *Theriologia Ukrainica*, **24**: 151–170. [Ukrainian] <https://doi.org/10.15407/TU2414>

- Загороднюк, І., Е. Різун. 2022. Рись євразійська (*Lynx lynx*) в Українському Поліссі: біогеографічний аналіз. *Theriologia Ukrainica*, **24**: 104–119. <https://doi.org/10.15407/TU2410>
- Сагайдак, А. В. 2009. Деякі екологічні особливості та сучасний стан популяції рисі (*Lynx lynx* L.) у східній частині Українського Полісся. В кн.: *Збереження та відтворення біорізноманіття природно-заповідних територій. Матеріали конференції*. Рівненська друкарня, Рівне, 560–566.
- Шарлемань, М. 1937. Зоогеографія УРСР: матеріали до вивчення географічного поширення наземних хребетних УРСР. Видання Друге. Видавництво АН УРСР, Київ, 1–235.
- Шевченко, Л. С. 2007. Млекопитающие. Выпуск 3. Хищные Carnivora. Зайцеобразные Lagomorpha (дополнение). ННПМ НАН Украины. Киев, 1–80. <https://goo.gl/pWPIKC>
- Щербак, Н. Н. 1988. Зоогеографическое деление Украинской ССР. *Вестник зоологии*, (3): 22–31. URL
- Bateman, P. W., P. A. Fleming. 2012. Big city life: carnivores in urban environments. *Journal of zoology*, **287** (1): 1–23. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7998.2011.00887.x>
- Bunnefeld, N., J. D. C. Linnell, J. Odden, M. A. J. Van Duijn, R. Andersen. 2006. Risk taking by Eurasian lynx (*Lynx lynx*) in a human-dominated landscape: effects of sex and reproductive status. *Journal of zoology*, **270** (1): 31–39. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7998.2006.00107.x>
- Dybas, C. L. 2017. The carnivores come to town. *BioScience*, **67** (12): 1018–1025. <https://doi.org/10.1093/biosci/bix126>
- Gashchak, S., C. L. Barnett, N. A. Beresford, [et al.]. 2022. Estimating the population density of Eurasian lynx in the Ukrainian part of the Chornobyl exclusion zone using camera trap footage. *Theriology Ukrainica*, **23**: 47–65. <https://doi.org/10.15407/TU2307>
- Gashchak, S. 2024. Annotated review of the mammal fauna in the Chornobyl Biosphere Reserve as of 2023. *Theriology Ukrainica*, **28**: 3–33. <https://doi.org/10.53452/TU2803>

Резюме

ЗАГОРОДНЮК, І., О. НИКОЛАЙЧУК. Південна межа поширення рисі (*Lynx lynx*) у Подніпров'ї: фактори сприяння і обмеження. — Представлено аналіз південної межі поширення рисі у Подніпров'ї, на ділянці від Житомира до Ніжина. Всі точки виявлення виду, що окреслюють південну смугу його поширення, є новими, які сформувалися в останні До аналізу включено тільки дані про знахідки виду в останні 10–15 років, і всі подібні маргінальні знахідки по суті і є новими, не давнішими за 2010–2020-ті роки. Це стало наслідком наростання чисельності поліської популяції і засвідчує процес розширення видового ареалу у регіоні. Розглянуто фактори обмеження і сприяння росту чисельності популяції і експансії виду на нові ділянки. Ключовими є три фактори сприяння, серед яких розвиток кормової бази, зменшення антропогенного пресу і наявність природних екокоридорів з потужними природними ядрами площею 1–2 тис. га.